

הרב ישי יסלזון

בדין כלאים בסוכת גפנים

פתיחה

בשעה טובה "הגפנים סמדר נתנו", ובעוד זמן קצר יבשילו האשכולות על סוכת הגפנים בכניסה לשיבה. בעקבות ההבשלה הקרבה ובאה, עולה שאלה מעניינת בנוגע להיתר אכילה והנאה מאותם הענבים מצד איסור כלאים, שכן מתחת לגפן במרחק של פחות משישה טפחים גדלים פרחי נוי ממספר מינים. הדבר נוגע בדיון כללי – אלו מינים חייבים בכלאים והאם יש לחשוש לכלאים בפרחים, ובעזרת ה' נעמוד על הדברים לקמן. בבואנו לדון בכלאים יש לחלק בתחילה בין שני איסורים שונים בתורה:

א. **כלאי זרעים** – זריעה של שני מיני זרעים יחד. אמנם הזריעה עצמה אסורה, אך התוצרים מותרים באכילה.

ב. **כלאי הכרם** – זריעה של זרעים ליד הגפן. במקרה זה, בנוסף לאיסור הזריעה, הזרעים והגפן אסורים באכילה ובהנאה.

ההבדל היסודי בין כלאי הכרם לבין כלאי זרעים הוא איסור ההנאה שקיים בכלאי הכרם, אך אינו שייך בכלאי זרעים. כמובן, גם בתוך כלאי הכרם ישנם חילוקים בין מקרים שונים לעניין איסור ההנאה, ובהם נדון.

לפני תחילת הדיון נתאר את המציאות: באותה הערוגה (שמוקפת בחומת אבנים קטנה הגבוהה מטפח) צומחת גפן כשסמוך לה שתולים פרחי נוי שונים.

א. איסור אכילה בכלאי הכרם

מספר מיני הזרעים

הדיון הראשון שנעסוק בו הוא האם בכלל קיים איסור כלאים במקרה שרק מין אחד נזרע בכרם לאחר שהגפן כבר קיימת.

בירושלמי (כלאים ח', א) מצינו שנחלקו ר' יאשיה ור' יונתן, בכמה מינים שייך איסור כלאי הכרם: ¹ לדעת ר' יאשיה, איסור זריעת כלאי הכרם נאמר דווקא כאשר זורעים שני זרעים שונים בנוסף לגפן, שהרי הפסוק אומר: "לא תזרע כרמך כלאים", דהיינו: בתוך הכרם לא יהיו עוד שני מינים שיצררו כלאים. לעומתו, ר' יונתן סובר שכל זריעה ליד הגפן, אפילו של מין אחד, אסורה.

דברי ר' יאשיה מוקשים מכמה משניות שבהן מצינו מקרים שהכרם אסור גם כאשר יש בתוכו זרע אחד בלבד. ² ביישוב דברי ר' יאשיה נאמרו כמה הצעות בראשונים:

- א. **מחלוקת** – ר"י סבר שאכן פשטי המשניות חולקים על ר' יאשיה.
- ב. **העמדת המשניות כשיטת רבי יאשיה** – הרמב"ן⁴ מעמיד את כל המשניות בשני זרעים יחד עם הכרם, כשיטת ר' יאשיה.
- ג. **חילוק בין איסור האכילה לבין המלקות על הזריעה** – נראה שהרמב"ם⁵ ישב את הקושי בצורה אחרת וחילק בין איסור אכילה שקיים במין אחד, לבין חיוב המלקות על הזריעה, שקיים רק בשני מינים.

¹ מחלוקת זו מופיעה גם בבבלי בכמה מקומות: בברכות (כב.), בחולין (קלו:) ובעוד מקומות. חשוב להדגיש כי ר' יאשיה ור' יונתן חלקו בשני עניינים:

- א. כמות המינים שצריך לזרוע בכרם בשביל לעבור על איסור כלאי הכרם.
- ב. האם הזריעה צריכה להיות בבת אחת ("במפולת יד") או לא.

אנחנו נתמקד כאן במחלוקת הראשונה, שכן לפי רוב מוחלט של הראשונים (למשל הרמב"ן בחולין פב: ד"ה הא, וראו גם בבית יוסף יו"ד רצ"ו, א המסכם את דעות הראשונים בנושא) קיים איסור אכילה גם בזריעה בכרם קיים, זריעה במפולת יד אינה אלא תנאי לחלות איסור הנאה וחיוב מלקות על הזריעה.

² לדוגמה: "המעביר עציץ נקוב בכרם" (כלאים ז', ח). ועיינו במנחות טו: ובתוספתא כלאים א', ט"ו: "הזורע חרצנים עם החיטים הרי זה לוקה".

³ מובא ברא"ש בהלכות כלאים ד', ומופיע גם בתוספות קידושין לט. ד"ה לא ק"ל, אך לא בשמו.

⁴ חולין פב: ד"ה והא; קידושין לט. ד"ה לא.

⁵ בתחילת הפרק החמישי בהלכות כלאים (הלכה א) פוסק הרמב"ם כר' יאשיה, אך ממספר מקומות אחרים בפרק (הלכות יז, כא, כג, כד) משתמע מהדוגמאות שמביא הרמב"ם שהלכה אינה כר' יאשיה. התירוץ המתבקש הוא שבהלכות אלו הרמב"ם עוסק באיסור הפירות, ולכן אינו פוסק כר' יאשיה, שכן להבנתו, דברי ר' יאשיה נוגעים רק לחיוב מלקות, וכנ"ל. כך הסבירו את שיטתו הרמב"ן (קידושין לט. ד"ה לא) והר"ן (חולין מז. בדפי הר"ף ד"ה וכו'). ועיינו בכסף משנה (כלאים ה', ז) שתמה מנין לרמב"ן ולר"ן שהרמב"ם מחלק בין איסור האכילה וההנאה לבין איסור הזריעה. נראה לי שבמקורות שהבאנו הסברנו מה המקור לחילוק שמציעים הראשונים ברמב"ם.

ד. **חילוק בין איסור האכילה לבין איסור ההנאה** – ר"י הזקן בתוספותיו (קידושין לט. ד"ה לא) מחלק בין איסור אכילה שקיים במין אחד, לבין איסור הנאה שקיים רק בשני מינים.

ה. **חילוק בין חו"ל לבין ארץ ישראל** – הרמ"ה⁶ סובר שרק בחו"ל צריך שני מינים בשביל לאסור, בעוד שבארץ די במין אחד.

לעניין פסיקת ההלכה, משמע מהגמרא בחולין שהלכה כרבי יאשיה:

אמר רב נחמן בר יצחק האידינא נהוג עלמא כתלת סבי... וכו' יאשיה בכלאים

(קלו:).

כך פסקו הרמב"ם (כלאים ה', א-ב) והשו"ע (יר"ד רצ"ו, א).⁷

לכאורה, במקרה שלנו נזרעו שני מינים עם הגפן, ועל כן אם אכן יש כלאים במציאות זו – ברור כי שייך לדבר על איסור אכילה מן הגפנים לכולי עלמא. יתר על כן, אפילו אם בערוגה היה נזרע מין פרחים אחד בלבד נראה כי היה עלינו להחמיר. זאת, שכן אף שאנו פוסקים כר' יאשיה, הרי לפי רוב שיטות הראשונים – הרמב"ם, הרמ"ה ור"י הזקן – גם כשנזרע זרע אחד קיים איסור אכילה (בניגוד לשיטות רמב"ן ור"י). בעקבות הרמב"ם, פוסק השו"ע (יר"ד רצ"ו, יז) שעציץ נקוב שעובר בכרם⁸ אוסר את התבואה, ונראה כי הוא מבין שגם במקרה שאין שני זרעים וגפן יש איסור אכילה והנאה מן הגפנים ומן התבואה.

המינים האסורים בכלאי הכרם

לאחר שראינו שלדעת רוב הראשונים יש איסור אכילה בכלאים גם כאשר נזרע רק מין אחד עם הגפן, יש לדון האם הפרחים הצומחים בערוגה אכן נחשבים כמין ששייך בו איסור כלאים או לא.

⁶ מובא בטור יר"ד רצ"ו.

⁷ בשו"ת מן השמיים (ח) נפסק שאין לסמוך על המנהג כר' יאשיה, אך כבר הרבו האחרונים לסמוך על דברי הגמרא: "לא בשמיים היא" ולא לפסוק על פי שו"ת זה (למשל, יביע אומר כרך א או"ח מ"ב).

⁸ אם שהה בשיעור של הוספת מאתים, כלומר – שהספיק לצמוח בשיעור של חצי אחוז ($\frac{1}{200}$) מגודלו לאחר העברת העציץ. זהו השיעור הקובע מתי יתחיל האיסור (בכלאי הכרם) במקרה של זריעה בהיתר. שיעור זה מגדיר את הקישור בין הזרע לכרם כמשמעותי דיו ליצור את איסור כלאי הכרם.

בתורה לא מצאנו בפירוש אלו מינים כלולים באיסור. עיקר העיסוק בסוגיה זו מתבסס על סתירה בין דברי ר' יאשיה ומשניות נוספות,⁹ האוסרים חיטה ושעורה בכרם, לבין הגמרא במנחות (טו:) הקובעת כי: "קנבוס ולוף אסרה תורה, שאר זרעים מדרבנן".

הראשונים העלו מספר דרכים ליישוב הסתירה, וניתן לחלקן לשלוש גישות מרכזיות: הכיוון הראשון הוא שהסוגיות משלימות זו את זו, ומרחיבות את המינים האוסרים בכלאים. בכיוון זה הלכו כמה ראשונים, ברמות שונות:

א. רבנו תם בספר הישר (תקי"ט בחלק החידושים) סובר שמן התורה, חמשת מיני דגן אסורים, והגמרא במנחות מלמדת אותנו שהתורה הרחיבה את האיסור גם לקנבוס וללוף.¹⁰ הוא לומד זאת מן הפסוק, "פן תקדש המלאה" (דברים כ"ב, ט), ומבין שאיסור כלאי הכרם שייך בחמשת מיני דגן שעליהם נאמר בתרומות ומעשרות: "מלאתך ודמעך לא תאחר" (שמות כ"ב, כח). לשיטתו, בכל שאר המינים, שאינם חמשת מיני דגן, ואינם קנבוס ולוף, אין איסור תורה.

ב. הרמב"ם בהלכות כלאים (ה', א) מרחיב את האיסור מעט יותר, לתבואה ולירקות, בנוסף לקנבוס וללוף.¹¹

ג. הר"ן¹² סובר שכל הזרעים שזרעם נאכל כלולים בגדרי כלאים מדאורייתא, משום שהם דומים בכך לקנבוס וללוף; ואם כן, כל דבר שזרעו נאכל יאסר (כולל תבואה, קטניות וצמחים נוספים). לשיטתו, הגמרא במנחות מלמדת מה אופי הזרעים הנאסרים, וממילא, כלולים באיסור הכלאים גם חמשת מיני דגן וגם מיני זרעים נוספים שזרעם נאכל.

כיוון שני הוא חילוק בין הסוגיות. גם כאן ישנן כמה אפשרויות בראשונים:

⁹ לדוגמה תחילת פרק א' בכלאים, "המסכך גפנו על תבואת חברי" ועוד.

¹⁰ השיטה לא נודע למי בקידושין (לט. ד"ה לאו) מסביר שקנבוס ולוף "דומין לתבואה בשבולת שלהם" ולכן הוסיפו אותם על חמשת מיני דגן. הראב"ן (שו"ת נ"ג) מסביר שהסיבה לאיסורם של קנבוס ולוף היא שמגדלים מהם שדות כמו חמשת מיני דגן, ועיינו בדבריו להלן.

¹¹ ישנה מחלוקת גדולה באחרונים על אופי המינים האסורים, בהתחשב בדבריו הן בפרק הראשון והן בפרק החמישי בהלכות כלאים. לענייננו נקבל את דברי הרמב"ם כפשוטם. עיסוק במחלוקת ובדעת הרמב"ם בהרחבה מצוי בארץ חמדה (ח"ב ד', ה).

¹² חולין מז. בדפי הר"ף ד"ה וכו' יאשיה. הוא מופיע גם כ"ש מתרצים' ברמב"ן בחולין פב: ד"ה והא.

ד. הרמב"ן בחולין (פב: ד"ה והא) בתירוצו הראשון, הבין שקנבוס ולוף אוסרים את הכרם גם ללא מין שלישי, אפילו לשיטת ר' יאשיה. זאת, בניגוד לשאר הזרעים שאוסרים רק בתוספת מין שלישי.

ה. בתירוצו השני שם הבין הרמב"ן שיש לחלק בין איסור זריעת כלאים בבת אחת, דהיינו, הכרם והמין הנוסף, שאסור בכל המינים, לבין איסור זריעה של מין אחר בכרם שכבר קיים, שאסור דווקא בקנבוס ובלוף.

שני תירוצי הרמב"ן מבוססים על אותו טעם – קנבוס ולוף הם מינים הדומים לכרם, ובכך יוצרים ערבוב עם הכרם עצמו אפילו בלי מין אחר, ואפילו כאשר הכרם כבר קיים.¹³

ו. הראב"ד (הובא ברמב"ן שם) מחלק, בדומה לרמב"ן בתירוצו השני, בין זריעה בבת אחת לבין זריעה כשהכרם קיים, אך הוא מחלק רק לעניין איסור האכילה: לדעתו, דברי הגמרא במנחות באים לאסור באכילה קנבוס ולוף שנזרעו אפילו כשהכרם כבר קיים. אולם, בשאר הזרעים לא יהיה איסור אכילה במקרה זה, אף שאיסור זריעה כמובן ישנו. זאת, בניגוד לרמב"ן שטוען שגם אין איסור זריעה כשהכרם כבר קיים במינים שאינם קנבוס ולוף.

ז. בשיטה לא נודע למי בקידושין (לט. ד"ה לאו, בשם 'ש מפרש') הובאה שיטה שקנבוס ולוף הם המינים היחידים שאוסרים את הגפן בהנאה, בעוד שבשאר המינים רק הזרעים יאסרו ולא הגפן. הסיבה לכך היא שמבחינה מציאותית, הגפן יונקת מן הקנבוס והלוף, ולא משאר המינים.

כיוון שלישי הוא דחיית הסוגיה במנחות בפני הסוגיות הרבות האחרות:

ח. גישה קיצונית כזו עולה בדברי ר"ח הכהן המובא בשיטה מקובצת על מנחות (טו: אות ד). לדעתו, כל המינים אוסרים בכרם בכל מצב מן התורה, ודברי הגמרא במנחות שקנבוס ולוף אוסרים, נאמרו בתמיהה בלבד, ולא למסקנה. לדעתו, אם כן, הסוגיה במנחות כלל אינה רלוונטית לדיון, שכן היא לא נפסקה להלכה (ואף לא התכוונה לכך).

¹³ יש לדון ביחס בין שני תירוצי הרמב"ן: אפשר להבין שהתירוצ' השני בא כדחייה לתירוצ' הראשון, אך ניתן גם לראות את שניהם עומדים למסקנה.

מקור משמעותי נוסף בדיון על המינים האסורים בכלאים הוא המשנה בכלאים (ה', ח) שממנה עולה שברוב הזרעים אין כלל איסור כלאי הכרם:

הארוס והקיסוס ושושנת המלך וכל מיני זרעים אינן כלאים בכרם.

הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם (כלאים ה', ו) והגר"א (שנות אליהו ה', ח) מוחקים את המילה 'אינן' וממילא יוצא לשיטתם ש"כל מיני זרעים כלאים בכרם", ובכך בעצם מרבה המשנה את כל מיני הזרעים; אך פשטות המשנה היא שמינים מסוימים מאוד נאסרו בכלאים, וברירת המחדל היא שזרעים מותרים.

למסקנה, לשיטות הרמב"ם, רבנו תם והר"ן, איסור תורה בכלאי הכרם שייך לכל היותר בקנבוס ובלוף (ודומיהם), בתבואה ובירק. בנוגע לשאר הזרעים חלקו הפוסקים בשיטת הרמב"ם האם יש איסור אכילה מדרבנן – בכל מיני הזרעים הנאכלים (כס"מ ה', ג), רק בזרעי ירקות שאינם קנבוס ולוף (הרדב"ז שם) או שמא בכל מיני הזרעים האחרים (חזון איש כלאים א', ט).¹⁴

השו"ע (יר"ד רצ"ו, ב) פסק בסתמא שכל מיני זרעים מותרים, אך מכיוון שהוא העתיק את לשון הרמב"ם, נראה שמחלוקת האחרונים תקפה גם ביחס אליו.¹⁵

אם כן, מצד המינים האסורים, לכאורה אין איסור תורה בגידול פרחים בכרם שכבר קיים (למעט דעתו של ר"ח הכהן בשטמ"ק במנחות), אך לדעת חלק מן האחרונים יש כאן בודאי איסור מדרבנן.¹⁶

דבר הנאכל ודבר שכמותו מקיימים

עד כאן עסקנו בשיוך הבוטני של הגידולים האסורים בכלאים. צד נוסף שיש לדון בו הוא ייעוד הגידולים. הרמב"ם כתב על כלאי זרעים כך:

¹⁴ יודגש כי זוהי הבנתו של החזון איש בדעת הרמב"ם, אך הכרעתו ההלכתית בעניין זה היא דווקא לקולא, כפי שנראה לקמן.

¹⁵ הגר"א (יר"ד רצ"ו, ז) כתב שרק ב"מפולת יד" יש איסור בשאר זרעים, אך בזריעה לאחר שהגפן קיימת אין איסור.

¹⁶ לדעת החז"א בודאי יש איסור מדרבנן. בדעת הרדב"ז יש לדון, שהרי בסוף פ"א מהלכות כלאים הגדיר הרמב"ם סוגים שונים של גידולים וירקות, ולכאורה מדובר רק בגידולים שעומדים לאכילה, ואם כן, לדעת רדב"ז רק זרעים שמיועדים לאכילה אסורים בכלאים. אך עיינו בשו"ת משפט כהן (סימן כ"ח) שמסתפק האם דברי הרמב"ם הללו נכונים גם בכלאי הכרם, או שמא הם אמורים רק לעניין כלאי זרעים האמורים בפרק א'.

אין אסור משום כלאי זרעים אלא הזרעים הראויין למאכל אדם, אבל עשבים המרים וכיוצא בהן מן העיקרין שאינן ראויין אלא לרפואה וכיוצא בהן אין בהן משום כלאי זרעים (כלאים א', ד).

ושפתיו ברור מללו, שאין בכלאי זרעים איסור בדבר שאינו עומד למאכל אדם;¹⁷ אלא שבפרק הדין בכלאי הכרם, לא הזכיר הרמב"ם מאכל אדם כלל, ויתרה מכך, באותו פרק מביא הרמב"ם גדר אחר לחלוטין – זרעים שרגילים לקיימם:

הרואה בכרם עשב שאין דרך בני אדם לזורעו אף על פי שהוא רוצה בקיומו לבהמה או לרפואה הרי זה לא קדש, עד שיקיים דבר שכמוהו מקיימין רוב העם באותו מקום, כיצד המקיים קוצים בכרם בערב שרוצים בקוצים לגמליהם הרי זה קדש (כלאים ה', יח).

באחרונים מצאנו מספר דרכים ליישוב דברי הרמב"ם:¹⁸

א. אחרונים רבים חילקו בין כלאי הכרם לבין כלאי זרעים. לדעתם, דווקא בכלאי זרעים צריך דבר העומד למאכל אדם, בעוד שבכלאי הכרם די בדבר שרגילים לקיימו.¹⁹

¹⁷ ישנה מחלוקת באחרונים האם יש צורך שיהיה דבר המיועד למאכל אדם (רש"ט כלאים ה', ח) או שמא גם דבר שנאכל על ידי הדחק אסור משום כלאים (חזו"א במכתב בסוף סימן א בכלאים, ומרכבת המשנה על הרמב"ם ה"ל). והרחיב החזו"א לומר שאפילו דבר שראוי לאדם על ידי תיקון, אסור משום כלאים.

¹⁸ ישנם שני מקורות בדברי הגמרא לכך שדבר שראוי למאכל בהמה נאסר: א. במשנה בכלאים (ה', ח) נחלקו ר' ישמעאל ורבנן האם קוצים נחשבים כלאים בכרם או לא. בגמרא (שבת קמד:) ובירושלמי (כלאים א', א) מבואר שמחלוקת רבי ישמעאל וחכמים היא האם העובדה שמקיימים קוצים לצורך אכילת גמלים במקום מסוים אוסרת את זריעת הקוצים בכרם בכל העולם, או שמא הם נאסרים רק באותו מקום. מוכח מסוגיה זו שמאכל בהמה נאסר בזריעה בכרם. ב. במסכת כלאים (א', א) אוסר הירושלמי לזרוע בכרם 'זונין', שהם חיטים שהתקלקלו, מכיוון שיש מקומות בהם מקיימים את הזונין להאכילם ליונים.

לכאורה, דברים אלו קשים על דברי הרמב"ם בפרק א', ומחזקים את דבריו בפרק ה'. לכן נראה לומר שהמחלוקת כאן תלויה בהבנת שיטת חכמים, האומרים במשנה: "לא קדש אלא דבר שכמותו מקיימין". אפשר להבין שמדובר על דבר שרגילים לקיים מכל סיבה שהיא. לחילופין, ייתכן שרק דבר שראוי למאכל בהמה אסור בזריעה, וכן ייתכן שחכמים מתירים את הקוצים מכיוון שלא מקיימים אותם למאכל אדם. פירוש זה קשה בפשט המשנה אך אחרת לא ברור מהו מקורו של הרמב"ם בפ"א ה"ד.

¹⁹ עיינו במשנת יעב"ץ (יר"ד כ"א), שם מעלה הרב ז'ולטי שבכל כלאים, הדבר האוסר צריך להיות ראוי למאכל אדם. לכן, בכלאי זרעים צריך ששני מיני הזרעים יהיו ראויים למאכל אדם (שכן לא ברור מה האוסר ומה הנאסר שם) או שלכל הפחות אחד מהם יהיה ראוי למאכל אדם, ועיינו שם (וכן פסק הרב ישראל בארץ חמדה ח"ב א', ז). כמו כן, ראו במקדש דוד (כלאים כ"א) שמחלק מטעם שכלאי הכרם חמורים יותר, ובכלאי זרעים צריך זרע חשוב יותר.

ב. גישה נוספת רואה את דברי הרמב"ם בפרק ה' כמוסיפים על דבריו בפרק א', ומכך עולה שיש שני תנאים הנצרכים לאסור משום כלאים:

1. דבר העומד לאכילה.

2. דבר שכמותו מקיימין.²⁰

מגישה זו עולה שכל שאינו ראוי למאכל אדם, אין בו איסור כלאים, ואפילו בכלאי הכרם.

ג. גישה שלישית עולה בדברי הכסף משנה הטוען כי הרמב"ם לא התכוון דווקא לזרעים הראויים למאכל אדם, אלא לכל דבר שאדם רוצה לקיים, אפילו ראויים למאכל בהמה:

נראה לי דלאו דוקא נקט רבינו מאכל אדם אלא כל דבר שרוצה בקיומו אסור זה בזה ואפילו אם רוצה בקיומו למאכל בהמה ולא נתכוון רבינו לשלול אלא העשבים המרים בלבד (כלאים א', ד).

לסיכום, יש שלוש שיטות מה כלול באיסור כלאים:²¹

א. בכלאי הכרם – דבר שדרך לקיימו, ואילו בכלאי זרעים – דבר הנאכל (אחרונים רבים).

ב. דבר שנאכל לאדם ודרך לקיימו (חזון איש ורדב"ז).²²

ג. כל דבר שרוצה לקיימו (כסף משנה).

וראו גם במראה הפנים (כלאים א', א): סברתו, שכלאי הכרם אסורים בהנאה וממילא כל שימוש שלו מיועדים הזרעים מגדיר אותם כראויים להנאה ושייכים בכלאי הכרם. זאת, בשונה מכלאי זרעים שאינם אסורים אלא בזריעה, ובהם צריך זרע חשוב שהוא מאכל אדם בדווקא.

²⁰ עיינו בחזו"א (א', יד במכתב), וכן ברדב"ז (כלאים א', ד, עיינו גם בדבריו בכלאים ה', ו ובתשובותיו ב' אלפים רנג).

²¹ המחלוקת בשאלת ייעוד הזריעה האוסרת בכלאים נסובה סביב המשנה בכלאים (ה', ח) שבה חלקו ר' ישמעאל ורבנן בדין המקיים קוצים בכרם. בגמרא (שבת קמד:) ובירושלמי (כלאים א', א) מבואר שמחלוקת רבי ישמעאל וחכמים היא האם דבר שמקיימים "בערביא לגמלים" אסור בכל העולם או שלא. מקור נוסף המובא שם בירושלמי בנושא זה, הוא דין ה'זונין', חייטים שהתקלקלו, שהירושלמי מסיק כי הם כלאים בחיטים, מכיוון שיש מקומות שבהם מגדלים אותם ליונים. בשני המקומות מדובר בדבר שראוי למאכל בהמה, אך בשניהם נראה שהשאלה המרכזית היא האם רגילים לקיים זרעים כאלו או שלא.

²² לאוחזים בגישה זו ניתן להוסיף גם את הרב ישראלי (ארץ חמדה ח"ב א', ז) וכן ה"ט"ז (י"ד רצ"ז, ב) הסוברים שלדעת הרמב"ם איסור כלאי זרעים שייך גם בדבר הראוי למאכל בהמה.

עלה בדינו, שבכלאי הכרם יש סיעה גדולה של אחרונים שהחמירו, וטענו כי כל דבר שרגילים לקיימו אסור מצד כלאים גם כשאינו ראוי למאכל אדם, אך ישנם אחרונים שמקלים בדבר.

נראה שמדובר בספק דרבנן, שהרי לרוב השיטות שראינו, כלאי הכרם אסורים מדאורייתא רק בקנבוס, לוף, תבואה וירק; ובמקרה שלנו, מדובר בזרעים אחרים, ולכאורה יהיה איסור רק מדרבנן. לכן נראה, שהדין יהיה "ספק דרבנן לקולא".

עדיין מוטל עלינו לברר האם הגדר של 'דבר שכמותו מקיימין' עוסק בקיום מכל סיבה שהיא, או דווקא בקיום לצורך שימוש בפירות שאינו אכילה (כמו שמצינו בקוצים, ובמאכל היונים בירושלמי כלאים א', א). יסודה של שאלה זו הוא האם הגדר של 'דבר המקיימין כמותו' דרוש בשביל להגדיר את מעשה הזריעה כמעשה חשוב, או את תוצאת הזריעה כחשובה.²³ אם מטרטנו היא זריעה חשובה, אזי כל דבר שכמותו מקיימין ולא משנה מאיזו סיבה (נוי, ריח, מאכל בהמה או מאכל אדם) יהיה אסור מאחר שסוף סוף זורעים אותו לדבר חשוב; אך אם אנו דורשים שהזריעה תביא לתוצאה חשובה, ייתכן שנאסור רק במקומות שרגילים לקיים את התבואה בשביל התוצרים שלה (כמו מאכל בהמה, מוגמר, טבק וכדומה), אך לא ברור מה יהיה הדין כאשר הגידול הוא לא למטרת קטיפה ושימוש בפרות אלא לנוי בלבד.²⁴

ב. צדדים נוספים בדיון

שדה

צד אחר בדיון עולה מדברי רבנו תם בספר הישר המסביר את הייחודיות של קנבוס ולוף:

ובא התלמוד ללמדנו כי קנבוס ולוף אוסרה הכרם כחמשת המינין. או בשביל שהן נקראין שדה או מטעם אחר (תקי"ט).

ועיינו בראב"ן (ש"ת נ"ג) שהאריך בשיטה זו שעל פיה כל דבר שמגדלים אותו כשדה יהיה אסור בדין כלאים. הרא"ה קוק (משפט כהן כ"ח) התיר בדיעבד גידול של טבק בכלאים, מכיוון שלדעתו הוא אינו דבר שגדל בשדות. דברי הראב"ן מהווים קולא מצד אחד, שהרי אם המינים הנדונים אינם מינים הגדלים בשדה, הם אינם נכללים באיסור כלאי הכרם, אלא שמצד שני אם המינים כן מינים הגדלים בשדה, דבריו גורמים לחומרה, שהרי יוצא שמינים

²³ עיינו בפרי מגדים (או"ח ש"כ) שדן כך לעניין הסוחט בשבת.

²⁴ עיינו בשו"ת הרדב"ז (ח"ו סימן ב' אלפים רנג) שהתיר בגידול לנוי יותר מבגידול לדברים אחרים.

אלו נכללים באיסור דאורייתא של כלאי הכרם ואינם אסורים רק מדרבנן. על פי זה, יש לדון האם אותם הפרחים שפורחים תחת הגפן הם פרחים שרגילים לגדל בשדות (אפילו לנוז), או שלא.

אילן

צד נוסף שיכול לגרום לקולא הוא הדיון האם לפרחים הגדלים תחת הגפן יש דין 'עץ' או 'רק'. שהרי מצאנו בפירוש ברמב"ם שכתב שאין איסור כלאים באילנות:

ומותר לזרוע זרעים וזרע אילן כאחד וכן מותר לערב זרעי אילנות ולזרוען כאחד שאין לך כלאים באילנות אלא הרכבה בלבד (כלאים א', ו).

ואמנם הראב"ד שם השיג וטען שיש דין כלאים גם באילן, אך השו"ע סתם כרמב"ם (י"ד רצ"ה, טו). בנוסף, חלקו האחרונים (למשל, דרך אמונה שם לג) בהבנת שיטת הראב"ד, האם לדעתו האיסור מדאורייתא או רק מדרבנן.

כדי להגדיר צמח כ'אילן', נעיין בהגדרת אילן בהלכות ברכות, בעקבות הריטב"א בסוכה (לה). שכתב שניתן ללמוד מהלכות ברכות גם לדיני ערלה,²⁵ וממילא (בעקבות הגמרא בברכות לו), גם לדיני כלאים.

הגמרא במספר סוגיות בברכות (לו. בדין צלף, וכמו כן בדף מ. שאותו נצטט מיד) דנה בפירות שעליהם יש לברך "בורא פרי העץ":

היכא מברכינן בורא פרי העץ – היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואז והדר מפיק, אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוואז דהדר מפיק – לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה.

ישנה מחלוקת ראשונים מה משמעות הגדר 'איתיה לגוואז והדר מפיק':

הרא"ש²⁶ סובר שכל צמח שעושה פירות משנה לשנה נחשב כאילן (אף על פי שלא נשאר ממנו גזע כלל בין גידול לגידול), בעוד שהגאונים²⁷ סוברים שצריך שהגזע (=קלח) יישאר

²⁵ יש שחילקו בין כלאים לבין ברכות (עיינו במהר"י קורקוס כלאים ה', כ ובשו"ת רב פעלים ח"ב או"ח ל'), אך נראה כי רוב האחרונים קיבלו את ההשוואה בין התחומים השונים.

²⁶ בברכות ו', כג. כך עולה גם מהתוספתא בכלאים (ג', יג).

²⁷ המובאים במרדכי (ברכות קל"א).

קיים משנה לשנה. מצינו גדרים נוספים באחרונים להגדרת אילן,²⁸ אך אפשר להסביר ששם מדובר לעניין ערלה בלבד, ובכל מקרה נראה שבנדון דידן (כשאינן לצמח פירות אלא פרחים) גדרים אלו אינם שייכים כלל.

למעשה, על פי הרא"ש, בפרחים רב שנתיים לא תהיה בעיה של כלאים שכן הם מוגדרים כאילן,²⁹ ולעומת זאת, לדעת הגאונים לא תהיה בעיה של כלאים רק כאשר יש גזע שנשאר קיים משנה לשנה. נראה שהלכה כדעת הגאונים: הרמ"א (או"ח ר"ג, ב) פסק לעניין ברכת הפירות כגאונים, וכן פסק בפשטות השר"ע בעניין כלאים:

זה הכלל: כל המוציא עלין מעיקרו, הרי זה ירק. וכל שאינו מוציא עלין מעיקרו, הרי זה אילן
(י"ד רצ"ו, טו).³⁰

גפן יחידית

נקודה נוספת שיכולה לשמש כקולא במקרה זה, אך נראה שאינה להלכה, היא החילוק שבין כרם לבין גפן יחידית.³¹ בספרי נאמר:

אין לי אלא כרם, מניין אפילו גפן יחידי ועושה פרות? תלמוד לומר: 'כרם' מכל מקום
(כי תצא, ר"ל).

ומכאן המקור שגם בגפן יחידית שייך איסור כלאים.³²

²⁸ עיינו בברייתא יוסף (י"ד רצ"ד בשם האלשיך) שסבר שצמח שפריו נהיה גרוע משנה לשנה נחשב כאילן. הרדב"ז (שו"ת ג', תקלא) סבר שצמח שמביא פרות בשנה הראשונה אינו מוגדר כאילן.

²⁹ יש לציין שהגדרת אילן אינה קשורה לשאלת הבאת הפרות: מחייבים בברכת 'בורא עצי בשמים' גם צמחים שכלל אינם מביאים פירות כמו סוגי תבלינים שונים שיש להם גזע וכדומה.

³⁰ השר"ע פסק את נוסח התוספתא והירושלמי שמשמשים כמקור לשיטת הגאונים, ולא את נוסח הבבלי שמהווה מקור לפסיקת הרא"ש.

³¹ החילוק בין כרם לבין גפן יחידית מופיע במשנה בכלאים (ד', ו). כרם מוגדר כחמש גפנים, שתים כנגד שתים ושלישית יוצאה זנב. מכיוון שבמקרה לנו יש רק גפן אחת, ובכל מקרה לא מדובר על כרם, לא ניכנס למחלוקת הראשונים כיצד צריכים להיות נטועים אותם חמישה אילנות כדי שנגדיר אותם ככרם.

³² ועיינו במלבי"ם (כי תצא ע') שכתב שבגפן יחידית שאינה עושה פרות אין איסור כלאים, מה שאין כן בכרם.

לדעת רוב הראשונים, דין גפן יחידית אכן אינו שונה כלל מדין כרם,³³ אך ברמב"ן (ר"ה י.) מובא בשם רב אחאי שאין גפן יחידית אסורה אלא בנטע רבעי ולא בכלאים, ויש שדייקו דברים דומים מהריטב"א (עירובין ג.).³⁴

שיטה זו אמנם לא התקבלה להלכה, אך מה שמוסכם להלכה הוא שיש הבדל בשיעור ההרחקה בין גפן יחידית לבין כרם, וכך פוסק השו"ע:

הבא לזרוע בצד הכרם, מרחיק ארבע אמות מעיקרי הגפנים, וזורע. ואם גפן יחידית היא, מרחיק ממנה ששה טפחים, וזורע (יו"ד רצ"ו, לא).

על כן, במקרה שלנו מדובר על גפן אחת, וממילא אין כאן גדר כרם אלא גפן יחידית, והצורך הוא רק בהרחקה של שישה טפחים ולא בד' אמות.

ג. סיכום השיקולים ההלכתיים

נסכם את השיקולים השונים שהצגנו. ישנם מספר עניינים שיש לברר בנוגע לפרחים לפני בואנו לדון האם יש כאן איסור כלאים או לא:

- א. **מספר מיני הזרעים** – כמות המינים שנזרעו בסמוך לגפן: אם נזרע רק מין אחד, ישנן שיטות מקלות בראשונים. ברם, מלבד העובדה שבנידון דידן קיימים בערוגה מספר מיני פרחים, ראינו כי אין הלכה כשיטות המקלות.
- ב. **סיווג בוטני** – ישנן שיטות בראשונים לפיהן רק קנבוס, לוף, תבואה וירק כלולים באיסור כלאים מדאורייתא. באשר לאיסור מדרבנן – יש שהרחיבוהו גם לשאר זרעים. לפי זה, בנוגע לפרחים נראה כי לכל הפחות לא קיים איסור מדאורייתא.
- ג. **ייעוד הזרעים** – נחלקו הראשונים האם בכלאי הכרם נאסרים רק זרעים העומדים לאכילה,³⁵ או כל זרע העומד להתקיים. גם לשיטה המחמירה, יש לדון האם פרחי נוי מוגדרים כ'עומדים להתקיים'. כיוון שבמקרה שלנו בלאו הכי אין איסור תורה, נראה כי יש מקום להקל בעניין זה, שהרי "ספיקא דרבנן לקולא".

³³ עיינו ברמב"ן (ר"ה י. ד"ה והא), בחידושי הר"ן (ר"ה ט: ד"ה ולענין), ברמב"ם (כלאים ה', ז ובמקומות נוספים שם) וביראים (ע"ו) שכתבו שגפן יחידית היא תולדה של איסור כלאי הכרם.

³⁴ עיינו בספר כרם הארץ (עמוד קצו).

³⁵ בהגדרת 'ראוי לאכילה' דנו האחרונים, ועמדת החזון איש היא שיש להחמיר בכל דבר שניתן לתקנו למאכל אדם. לפי זה, יש להחמיר גם כשניתן להפיק מן הגידולים שמן. עיינו בהערה 17.

- ד. **האם רגילים לגדל את הפרחים בשדה** – ישנן שיטות לפיהן איסור כלאים מדאורייתא הוא רק בדברים שהדרך לגדלם בשדה.
- ה. **הגדרת אילן** – הלכה נפסקה כרמב"ם, שאין איסור כלאי הכרם באילנות. דנו הראשונים בהגדרת אילן, ולפי חלק מהם נראה כי פרחים רב שנתיים נחשבים כאילן וממילא יש בדבר סמך לקולא. אמנם, נראה כי הלכה נפסקה שלא כאותם ראשונים.
- ו. **הגדרת כרם** – ישנן שיטות חריגות לפיהן בגפן יחידית, שאינה נחשבת ככרם, אין איסור כלאי הכרם. ברם, להלכה אין פוסקים כשיטות אלו.

ד. בפסקי האחרונים

אביא כאן את פסקי אחרוני זמננו שמצאתי בנוגע לכלאים בפרחים.

נראה כי רוב הפוסקים נקטו לקולא כשיטת החזו"א שדווקא זרעים הראויים לאכילת אדם אסורים משום כלאים. בין היתר, כך כתבו ר' קלמן כהנא בספרו מצוות הארץ (כ"ה, א), הרב גרוסברג בקונטרס על מצוות התלויות בארץ וכן בילקוט יוסף בהלכות כלאים. נראה שזו דעת רוב האחרונים.

התייחסות מפורשת המקלה בפרחים מצינו בספר מים חיים לר' שמחה קלסר בשו"ת שבסוף ספרו (ט').³⁶

בראש המחמירים עומד הרב מרדכי אליהו³⁷ הכותב בפירושו שיש מחלוקת על הפרחים ו"נכון להחמיר מספק"; בכלאי הכרם הוא פוסק כך:

גפן אחת הנטועה באמצע הדשא יש להרחיק שישה טפחים בינה לבין הדשא.

בטעם הדבר כותב בעל ההערות שם, שהדשא ראוי למאכל בהמה והוא דבר שכמותו מקיימים, וכאמור, הרב אליהו כלל פרחים גם בגדר של כלאי זרעים.

³⁶ אלא ששם הוא מביא ראייה משו"ת הרדב"ז (ב' אלפים רנג) שלכאורה עוסק בכלאי זרעים ולא ברור כי אפשר להוכיח ממנו לכלאי הכרם, כנ"ל.

³⁷ בספרו הלכות זרעים בריש הלכות כלאי זרעים.

ה. סיכום למעשה

כמו שראינו, רוב אחרוני זמננו כותבים שיש להקל במיני פרחים לעניין איסור כלאים, שכן הם אינם ראויים למאכל. על כן, נראה שאפשר לאכול מן הענבים, אם כי אולי יש מקום לחוש לפחות לכתחילה לשיטתו של הרב אליהו לעניין איסור כלאים.